

ОСОБЛИВОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО РОЗМІЩЕННЯ І ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ НАЙБІЛЬШИХ ЕТНОСІВ УКРАЇНИ (1959 - 2001 роки)

Першочерговими характеристиками етносів є чисельність їх представників та географія розселення на досліджуваній території. Виявлення динамічних зрушень у кількісному співвідношенні представників різних етносів у важливі періоди історії будь-якої країни дозволяє визначити місце і роль кожної етнічної групи в етнонаціональних та соціально-демографічних процесах, що відбувалися в суспільстві.

Сучасний етнічний склад населення України став результатом тривалих зрушень в структурі соціуму. Найбільш визначальним став період 1950-80-х років, коли в СРСР здійснювалися поступальні кроки у напрямі прискорення процесу формування «радянського народу» як феномену, позбавленого етнічних рис і національної самобутності. З історичної точки зору важливо з'ясувати наскільки вагомим був вплив політичних рішень радянського уряду в сфері міжнаціональних відносин на становище титульного етносу УРСР та якими засобами могла бути здійснена примусова втрата національної самосвідомості різними етносами республіки. Все це дозволить більш зважено схарактеризувати кількісні та якісні зміни, що відбулися в національному складі населення України вже за часів незалежного державного розвитку.

Отже, метою статті є визначення основних тенденцій в динаміці чисельності та особливостях розселення найбільших (за кількістю представників) етносів України в період з 1959 по 2001 роки, а також виявлення головних факторів, які формували співвідношення питомої ваги етносів у національній структурі населення.

Об'єктом дослідження є найбільші етнічні групи України. Предметом вивчення є особливості демографічного розвитку етносів, етнічні міграції та асиміляція як чинники впливу на кількість представників та територіальне розміщення етносів на території України в другій половині ХХ століття.

Хронологічно дослідження охоплює історичний період з кінця 1950-х років до 2001 року основні етапи якого пов'язані: по-перше, з етнічними наслідками депортації та репатріації, які виявилися у післявоєнні десятиліття, по-друге, з впливом на чисельність представників і тенденції розселення етносів різних видів міграцій населення та соціально-демографічної політики в СРСР 1960-80-х років, по-третє, зі змінами в етнічному складі населення незалежної України 1990-х років, спричиненими комплексом кризових соціально-демографічних явищ і зовнішніх міграційних процесів. Граничні дати предметного аналізу зумовлені роками проведення вітчизняних загальних переписів населення 1959 і 2001 років, підсумкові статистичні дані яких стали основою джерельної бази дослідження.

Територіальні межі дослідження - вся територія України досліджуваного періоду.

Наукові дослідження в галузі історії з питання про географію розселення етносів та динаміку їх чисельності в Україні характеризуються передусім вивченням різних етапів формування етнічної структури населення. Основні питання, яким найбільше приділялося дослідницької уваги - це давня історія заселення території України різними етносами, а також урядова національна політика та геополітичні катаклізми ХХ століття як фактори формування національного складу населення. Фактично вивчалися чинники, що впливали на обсяги та напрямки етнічної міграції. У той же час майже не зверталася увага на наслідки природного та механічного руху населення для етнонаціональної структури суспільства.

За радянських часів основний дослідницький акцент робився не на етнічних аспектах зайнятості, оскільки сам національний поділ планувалося нівелювати під ідеологічною уніфікацією з назвою "радянський народ" (цій спільноті надавався позаетнічний зміст). Винятком із загальної тенденції слід назвати праці видатного вітчизняного етнолога В. Наулка. Серед інших основоположних питань етнології дослідник вивчав етноміграційні процеси в УРСР 1920-60-х років. Творчий доробок науковця того періоду представлений декількома монографіями¹ та багатьма статтями в наукових журналах. Вчений і далі продовжує всебічно вивчати етнодемографічні та етносоціальні проблеми.

Роки незалежного державного існування відзначилися позитивними зрушеннями у сфері комплексного аналізу етнодемографічних та етноміграційних процесів. Загалом у сучасній історичній науці відбулося визнання необхідності ґрунтовного комплексного аналізу причин, сутності та наслідків етнічних міграцій, що відбувалися як за часів існування УРСР, так і за період незалежності України. Зокрема, обґрунтованою є думка О. Рафальського¹ щодо потреби системного дослідження міграційних та етнічних процесів у контексті національної політики радянської влади.

Цікавий дослідницький матеріал, який засвідчує перегляд і доповнення концептуальних поглядів істориків, демографів, соціологів щодо визначених питань міститься в монографії О. Малиновської, дисертації І. Суботіної та у наукових статтях В. Котигоренка, О. Чиркова, О. Хомри¹. У цих працях здійснюється спроба відтворення цілісної картини формування міграційної політики починаючи ще з радянських часів і ситуативно характеризуються причини відповідних змін у національній структурі населення сучасної України. Найбільшу увагу дослідники приділяють аналізу етнодемографічних наслідків урбанізації, акцентуючи увагу на складних соціально-економічних процесах, пов'язаних з міграціями. Інформацію щодо змін у чисельності етносів, мовних та соціальних наслідків етнічних міграцій в УРСР 1950-80-х років можна віднайти у дисертаційних дослідженнях В. Барана, Т. Пронь та В. Скляра¹.

Отже, наукові праці, в яких би комплексно аналізувалися особливості розселення, динаміка чисельності та її чинники щодо етносів України радянських 1950-80-х років та 1990-х років, як періоду становлення державної незалежності у вітчизняній історіографії поки що відсутні.

Досліджувати зазначену проблему необхідно з урахуванням специфіки окремих етапів соціально-політичного розвитку країни. Війна 1941-45 років завдала надзвичайно великих демографічних втрат, які позначилися на статеві-віковій структурі всіх етносів як СРСР в цілому, так і УРСР окремо. По закінченні війни відбувся демографічний компенсаційний період, який характеризувався підвищеними показниками дітонародження. В масштабах республіки найбільш відчутним для збільшення чисельності населення стало зростання показників народжуваності серед представників найчисельнішого етносу - українців.

Водночас післявоєнні роки поставили на порядок денний питання, пов'язані з оптацією, репатріацією та рееміграцією представників різних етнічних груп: з одного боку - це включення до складу УРСР етнічних українських територій, які належали іншим державам, з іншого – повернення на Батьківщину військовополонених тощо. В післявоєнний період Україна приймала великі імміграційні потоки, які в основному формувалися у 1945-49 роках - процесом репатріації, а починаючи з 1950-х років - переселенням з інших республік СРСР. У післявоєнну п'ятирічку до УРСР тільки з Польщі прибуло понад 400 тис. етнічних українців, які оселилися на території Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Миколаївської та інших областей. Репатріація вплинула на збільшення в цих областях частки представників корінної нації, в той час як в інших регіонах республіки відбувся зворотній процес. Так, у Крим на місце депортованих кримських татар, греків, вірмен та інших малих народів масово переселялися росіяни (яких чисельно стало більше, ніж було представників виселених етнічних груп), білоруси.

Незважаючи на тривалість періоду репатріаційних процесів, з часом вони втрачали значення фактору, який формував етнічну структуру населення. Наступні радянські десятиліття характеризувалися пріоритетним впливом на міграційний рух соціально-економічної політики в СРСР. Періоду 1950-80-х років були властиві спроби державного регулювання демографічних процесів і міграційного руху. Саме тоді відбулось остаточне спрямування національної політики в СРСР на реалізацію плану створення позаетнічного „радянського народу”. Почали здійснюватися цілеспрямовані заходи, метою яких, серед іншого, мала стати ліквідація національної самобутності народів СРСР. Стимуляція асиміляційних процесів, в яких провідна роль відводилася етнічним росіянам, як найбільш чисельній етнічній групі СРСР, відбувалася, зокрема, за рахунок механічного перемішування народів. Наприклад, водночас з рекрутуванням етнічних українців в якості робочої сили в Казахстан, Російську Федерацію, відбувався

масовий приплив росіян, білорусів, поволзьких татар у промислові регіони УРСР тощо.

Перше десятиліття незалежного державного будівництва в Україні, з 1991 по 2001 роки, характеризувалося формуванням комплексної суспільної кризи, яка, зокрема, позначилася на швидкому зменшенні показників народжуваності і зростанні показників смертності, що призвело до депопуляції. Постраждалими виявилися майже всі етноси, які зараз населяють країну. Найбільш контрастним винятком можна вважати лише кримських татар, репатріація яких в 1990-ті роки набула надзвичайної інтенсивності, а народжуваність серед представників етносу, прибулих на територію історичної батьківщини – Криму, невдовзі поступалася тільки відповідному показнику серед циган. Зрештою, за роки незалежності це чи не єдиний приклад, коли міграційні процеси сприяли сплеску народжуваності.

Протилежною тенденцією характеризувалися етнічні українці, які становили абсолютну більшість у складі населення країни. Демографічні кризові прояви, які були властиві представникам титульного етносу особливо в другій половині 1990-х років, вкрай негативно позначалися на перспективах демографічного розвитку України в цілому. Не сприяла оптимізації і масова трудова еміграція українців, яка об'єктивно змінювала репродуктивні настанови мігрантів, навіть якщо мова йшла про зворотню міграцію.

Інші етноси також зазнали чисельних втрат, передусім внаслідок еміграційних процесів. В першу чергу це можна сказати про росіян, які масово виїздили до Російської Федерації та євреїв, міграція яких за кордон набула надзвичайної інтенсивності. Своїми міграційними особливостями відрізнялися й представники решти етносів: з одного боку відбулася чисельна еміграція представників європейських етносів (німців, поляків та інших), з другого – масово іммігрували до України представники інших регіонів світу (з 1980-х років - азербайджанці, вірмени, грузини, з 1990-х років – вихідці з різних країн Азії, Африки).

Всі зазначені процеси змінювали етнічну карту України, однак незмінним залишалось абсолютне і відносне чисельне переважання етнічних українців в усіх її адміністративних областях, за винятком Криму. Як свідчать підсумкові дані загальних переписів населення з 1959 по 2001 роки українці залишалися чисельно домінуючим етносом України. Принагідно слід зауважити, що підсумкові публікації Всесоюзних переписів 1959 та 1970 років містять дані по наявному населенню УРСР та її адміністративних областях, в той час як у підсумкових виданнях більш пізніх радянських переписів, як і Першого всеукраїнського наведена інформація щодо постійного населення, яке зазвичай є чисельно меншим. Нівелювати погрішність від оперування різними статистичними даними дозволить виявлення загальних тенденцій змін чисельності та особливостей розселення

етносів України, на визначення сутності яких розбіжності в наявних і постійних показниках помітної ролі не відіграють.

Сучасна Україна є державою поліетнічною, населення якої складають представники понад 130 етносів. Така багатонаціональність є наслідком довготривалого історичного процесу протягом якого етнічні спільноти набували сучасних етнокультурних рис. Оскільки цей процес триватиме і надалі, важливим є визначення соціально-демографічних перспектив розвитку титульного етносу і найбільш чисельних національних меншин (особливо тих, які населяють Україну вже не одне століття). Першорядною є необхідність вивчення динаміки чисельності етносів та особливостей їх територіального розміщення. Названі характеристики формуються цілою групою чинників, серед яких найбільш визначальними можна вважати політичні події та соціально-економічні процеси.

Згідно підсумкових даних Всесоюзних переписів населення 1959-89 років та Всеукраїнського перепису населення 2001 року загальна чисельність представників титульного етносу в Україні постійно зростала. В цілому за вказаний період відбулися наступні зміни: за радянський період 1959-89 років кількість етнічних українців збільшилася з 32158493 осіб (наявне населення) до 37419053 осіб (постійне населення) і, зрештою, за перше десятиріччя незалежності України, у 2001 році – до 37541693 осіб¹.

Однак інтенсивність чисельних змін протягом досліджуваних десятиліть була неоднаковою. Якщо по відношенню до показника 1959 р. чисельність українців у 2001 р. становила 116,7%, то у порівнянні з 1989 р. – лише 102,9%. Іншими словами: при постійному зростанні абсолютної кількості представників титульного етносу, цей процес поступово уповільнювався. Найбільше чисельне зростання відбулося з 1959 по 1970 рр., коли українців стало більше на 3125364 особи. Надалі відбувся спад темпів зростання: з 1970 по 1979 рр. чисельність українців збільшилася на 1205094 особи (що означає аж у 2,6 рази меншу інтенсивність зростання, ніж у попередній період), з 1979 по 1989 рр. – на 930102 особи (що виявляє спад вже у 3,4 рази від максимального показника 1960-х рр.) і, зрештою, з 1989 по 2001 рр. – українців стало більше лише на 122640 осіб (відповідне порівняння дає спад інтенсивності у 25,5 рази (!)).

Зрозуміло, що ситуація, яка виглядає катастрофічною для українців, має відношення і до представників всіх найбільш чисельних етносів України. Йдеться передусім про соціально-демографічні процеси, які протягом другої половини ХХ ст. значно підірвали потенціал природного відтворення спочатку населення УРСР, а пізніше – незалежної України. При цьому саме етнічні українці протягом всього досліджуваного періоду абсолютно чисельно переважаючи майже на всій території України, ще й уособлювали основу демографічного потенціалу країни та визначали загальні обсяги природного приросту населення.

Крім вже згаданих демографічних процесів, свій внесок у зміни кількості етнічних українців мали міграційні та асимілятивні процеси. Однак дія кожного із згаданих факторів ситуаційно могла мати різну векторну спрямованість. Поява демографічних кризових явищ була напряму пов'язана із зменшенням народжуваності і зростанням смертності населення. Міграції призводили до зменшення чисельності мешканців як внаслідок їх виїзду за межі України, так і у зв'язку зі зміною дітородних настанов або на відкладання народження дітей, або на малодітність сімей. Асиміляція деформувала національну свідомість частини населення і спричиняла зміни її етнічної самоідентифікації. Цей процес хоча й не змінював загальної чисельності жителів України, але впливав на співвідношення кількості представників різних етносів.

Якщо особливості природного відтворення за радянських часів додавали чисельності етнічним українцям за рахунок переважання показників народжуваності над показниками смертності, то за період незалежного державного існування природний приріст перетворився на депопуляцію. В той же час етноміграційні процеси в УРСР спричиняли зменшення загальної кількості українців. Принагідно необхідно зазначити: у перші роки незалежності спостерігався міграційний приплив українців до України, тому, що представники українського етносу поверталися на Батьківщину (у першу чергу, з інших республік колишнього СРСР). Втім, вже з 1994 р. сальдо міграцій в Україні стало від'ємним внаслідок не тільки масового виїзду за межі країни представників інших етнічних груп, але й еміграції власне самих українців. Це ще більше поглибило депопуляційні процеси.

Свої демографічні наслідки для українців мала й асиміляція. В УРСР здебільшого відбувалася русифікація українців, що призводило до штучного зменшення їх чисельності. В незалежній Україні навпаки почала відбуватися українізація представників національних меншин, яка хоча й змінила відносне кількісне співвідношення представників етносів на користь українців, однак за умов загальної депопуляції була неспроможною принципово збільшити їх чисельність.

Як вже зазначалося, особливістю розселення українців на території України є їх абсолютне чисельне переважання в усіх адміністративних областях, за винятком АР Крим. Видатним українським етнологом В. Наулком та А. Поріцьким були складені етнічні карти українського народу щодо Російської імперії кінця XIX – початку XX ст., СРСР на момент проведення перепису 1989 р. та світу в цілому періоду кінця 1980-х – початку 1990-х рр.¹ Відповідно до картографічного матеріалу чітко видно, що етнічний ареал компактного розселення українців навіть є помітно ширшим, за сучасні державні кордони.

Вивчення динаміки абсолютної та відносної чисельності представників титульного етносу потребує більшої деталізації. Слід зазначити, що протягом

досліджуваного періоду найвищою була питома вага етнічних українців у більшості західних областей України: Івано-Франківській (де з 1959 по 2001 роки вона коливалася в межах 94,8 – 97,5%); Волинській (94,6 - 96,9%); Рівненській (93,2 - 95,9%); Тернопільській (95,2 – 97,8%)¹.

Існування в окремих областях контактних етнічних зон зумовило наявність багатонаціонального складу їх населення. Довготривалий процес акумуляції різних етнічних груп на одній території спричинив незначне зменшення показників питомої ваги українців навіть деяких західних областях України, таких, як Закарпатська (де відповідний показник перебував у межах 74,6 – 80,5%) та Львівська (86,3 – 94,8). Водночас з українцями та росіянами на Закарпатті порівняно високими показниками відносної чисельності характеризувалися угорці та румуни, а в Львівській області – поляки. Це знижувало питому вагу українців, які, між тим, зберігали за собою абсолютне чисельне переважання.

Неспівпадання адміністративних кордонів областей і республік з ареалами історичного розселення етносів було причиною і більш помітного зменшення частки етнічних українців. Так, у складі мешканців Чернівецької області відносна чисельність представників титульного етносу була найменшою серед західноукраїнських областей (але, звісно, і тут в 1959 – 2001 роках вони становили абсолютну більшість: 66,9 – 75%), що пов'язано з наявністю в її межах етнічних земель молдаван, за загальною кількістю яких в Україні Чернівецька область поступалася тільки Одеській області.

Однак в цілому саме Західний регіон завжди відрізнявся найвищими показниками відносної чисельності представників титульного етносу, що формувалися багатодітністю українських сімей та високим рівнем національної самосвідомості, яка стримувала поширення асиміляційних процесів. В останньому переконає динаміка відносної чисельності етнічних українців з 1959 по 2001 роки: підсумкові дані вітчизняних переписів свідчать, що навіть за радянських часів – з 1959 по 1989 роки частка українців у західноукраїнських областях або поступово зростала (Закарпатська, Львівська, Тернопільська та Чернівецька області), або залишалася майже незмінною – показники змінювалися не більше, ніж на один відсоток (Івано-Франківська, Волинська і Рівненська області).

За період з 1989 по 2001 роки в усіх, без винятку, західних областях України питома вага українців помітно зросла. Фактично збільшення частки представників українського етносу в різних західних областях відбулося в таких межах – від мінімального 1% в Тернопільській області до 4,2-4,4% у Чернівецькій та Львівській областях. Подібний процес став можливим внаслідок таких факторів: еміграції представників інших національних груп (передусім - росіян), змін у самосвідомості мешканців регіону та України з поширенням тенденції ототожнення себе з українським етносом (зокрема, серед людей, які були народжені різними за національністю батьками). Важливим чинником, який сприяв зростанню відносної чисельності етнічних

українців стало збереження західноукраїнських областях порівняно високих показників народжуваності, в першу чергу серед українців за походженням.

Наближалася до максимального значення (тобто була вищою за 90%) відносна чисельність етнічних українців і серед мешканців більшості північних і центральних областей. Однак в більшості з них, на відміну від західних областей України, за радянських часів відбулось відчутне зменшення питомої ваги етнічних українців. Найбільш інтенсивно цей процес відбувався у Полтавській області, в якій частка українців з 1959 по 1989 роки зменшилася на 5,5% (з 93,4 до 91,5%). Значними темпами скорочувалася відносна чисельність українців також в Київській – на 3,8% (з 93,2 до 91,5%), Черкаській – на 3,5% (з 94 до 90,5%) та Чернігівській – на 3% (з 94,5 до 91,5%) областях. Втім, навіть в перерахованих областях, українське населення яких зазнало більшої асиміляції, ніж західноукраїнське, питома вага представників титульного етносу протягом 1990-х років також зростає. Найменшим стало збільшення частки етнічних українців в Чернігівській області – з 1989 до 2001 року їх стало більше на 2% (з 91,5 до 93,5%) та Черкаській – на 2,6% (з 90,5 до 93,1%). Більш швидкими темпами зростає відповідний показник у Київській – на 3,1% (з 89,4 до 92,5%), Вінницькій – на 3,4% (з 91,5 до 94,9%), Полтавській – на 3,5% (з 87,9 до 91,4%) та Хмельницькій областях – також на 3,5% (з 90,4 до 93,9%).

Трохи меншою була відносна чисельність українців у центральних Кіровоградській (де у 1959 та 1989 роках їх частка становила 88,7 і 85,3%) та Житомирській (відповідно 84,5 і 84,9%) областях, північно-східній Сумській (87,9 і 85,5%), а також південних - Херсонській (81,1 і 75,8%) та Миколаївській (81,2 і 75,6) областях. Наведені статистичні дані свідчать, що цій групі областей за винятком Житомирської (де показник навіть зріс на 0,4%) було властиве зменшення питомої ваги українців. При цьому, якщо в Сумській і Кіровоградській областях зменшення становило відповідно 2,4 та 3,4 %, то в південних Херсонській та Миколаївській областях – 5,3 та 5,6%. Причинами більш інтенсивної деукраїнізації півдня республіки стала в першу чергу імміграція багатонаціональної робочої сили (аналогічною тенденцією відрізнялися й інші області півдня та сходу УРСР). Тільки за років незалежності всі вказані області зазнали зростання показників відносної чисельності етнічних українців і цей процес був доволі жвавим – в Сумській області з 1989 до 2001 року приріст частки українців становив 3,3%, в Кіровоградській – 4,8%, в Житомирській – 5,4%, в Херсонській – 6,2% і Миколаївській – 6,3%.

В індустріальних областях південної та східної України у процесі формування національного складу населення найпотужнішим був вплив саме соціально-економічних чинників. Високий рівень розвитку промисловості, як відомо, стимулював масовий приплив трудящих різних національностей. Найбільш інтенсивно процес відбувався за радянських часів – з 1959 по 1989 рік зменшення становило: у промислових південних областях -

Дніпропетровській - з 77,7 до 71,6%; 79,3, Запорізькій - з 68,3 до 63,1%; 70,8, в індустріальних східних областях – Донецькій - з 55,6 до 50,7%; 56,9, Луганській - з 57,8 до 51,9; 58 та промисловій Харківській області - з 68,8 до 62,8% 70,7. В перше десятиліття державної незалежності України показники стрімко зросли і в 2001 році навіть перевищили показники 1959 року – частка етнічних українців тепер становила: у Дніпропетровській області – 79,3%, Запорізькій – 70,8%, Донецькій – 56,9%, Луганській – 58% і Харківській – 70,7%. Головну роль в цьому відіграли масова еміграція росіян до Російської Федерації та зміни в пріоритетах етнічної самоідентифікації населення всіх, без винятку областей України.

Цікавою була динаміка відносної чисельності етнічних українців в поліетнічних Одеській області та Криму. На Одещині з 1959 року по 1989 рік частка українців зменшувалася дуже повільно – з 55,5 до 54,6%, але протягом 1990-х років швидко збільшилася до 62,9%. В той же час у Криму за радянських часів питома вага українців не припиняла чисельно зростати: з 22,3% у 1959 році до 26,7% у 1989 році. Причиною чому стали оргнабори робочої сили для меліорації та сільськогосподарського освоєння степових районів півострова, яка рекрутувалася передусім з етнічних українців західних, центральних і північних областей УРСР протягом 1960-80-х років.¹ Подальше зменшення частки українців у Криму до 24,3% у 2001 році було спричинене передусім масовим поверненням кримських татар на територію півострова.

Крім українців в Україні у 2001 році проживало 10,7 мільйона (22,2% від загальної кількості мешканців країни) представників національностей та народностей інших державних формувань. Найбільшою за чисельністю серед цієї групи та другою в країні, після українців, є росіяни. З 1959 по 1989 років їх питома вага в УРСР збільшилася з 16,9% до 22,1% (відповідно з 7090,8 тис. осіб до 11355,6 тис. осіб). При цьому тільки за рахунок міграцій та асиміляції росіян в Україні стало більше на 2230,3 тис. осіб¹ У 1990-х роках імміграція змінилася еміграцією, а функції асимілюючого етносу перейшли до українців. Це призвело до зменшення абсолютної та відносної чисельності росіян за період з 1989 по 2001 рік – до 8334,1 тис. осіб (17,3% від усіх мешканців України). Згідно з даними перепису 2001 році в Україні їх кількість становила 8334,1 тис. осіб і була на 3 мільйони (26,6%) меншою, ніж у 1989 році (питома вага росіян знизилася відповідно з 22,1% до 17,3%).

Найбільш відчутний вплив трудової міграції росіян на формування етнічної структури населення спостерігався у Луганській та Донецькій областях. Максимальними показниками частки росіян обидві області характеризувалися у 1989 році - відповідно 44,8 та 43,6%. З кінця 1950-х до кінця 1980-х років абсолютна і відносна чисельність росіян зростала в усіх областях Східного регіону, все менше поступаючись чисельності українців. Аналогічні процеси відбувалися у Харківській, Одеській, Херсонській і Миколаївській областях.

Внаслідок еміграції росіян за межі України у 1991-2001 рр. їх чисельність зменшилася в усіх адміністративних областях. Найбільш масовою стала еміграція у східних і південних регіонах, в яких у 1989 році проживало понад 8 млн. з 11,4 млн. росіян республіки, а вже у 2001 році представників російського етносу стало менше сумарно по двох вказаних регіонах на 2 млн. осіб.

Інтенсивно зменшувалася абсолютна і відносна чисельність євреїв, які протягом 1950-80-х рр. були третіми в УРСР за кількістю представників, але вже у 2001 році посідали лише десяте місце в Україні. Зменшення загальної чисельності євреїв відбувалося від перепису до перепису: з 840,3 тис. у 1959 році до 486,3 тис. у 1989 році. При цьому, якщо у 1960-70-х роках кількість євреїв здебільшого коригувалася змінами в етнічній самоідентифікації, то з 1980-х роках визначальним чинником стала еміграція єврейського населення УРСР. Вже у 1989 році загальна кількість євреїв становила лише 57,9% від її максимального показника у 1959 році. Найбільш сильно міграційний фактор почав впливати на чисельність євреїв у 1990-х роках, коли виїзд на постійне місце проживання до країн далекого зарубіжжя став масовим явищем. Внаслідок вказаних суспільних процесів у 2001 році в Україні залишилося лише 103,6 тис. євреїв. В регіональному аспекті основними місцями акумуляції представників етносу були великі і середні міські населені пункти, в яких у 1989 р. проживало 99,2% всіх євреїв України, а в 2001 р. – 98,5%.

В 2001 році на третє місце за чисельністю представників в Україні, яке раніше займали євреї, вийшли білоруси (275,8 тис. осіб), на четвертому залишилися молдовани (258,6 тис. осіб). Однак, якщо за радянських часів відбувалося постійне збільшення їх чисельності: білорусів - з 290,9 тис. осіб у 1959 році до 440,1 тис. осіб у 1989 році, а молдован – відповідно з 241,7 до 324,5 тис. осіб, то за міжпереписний період 1989-2001 років кількість білорусів скоротилася більше ніж на третину, а молдован - на одну п'яту. Питома вага їх серед всіх жителів України також знизилася і становила відповідно 0,6% та 0,5%.

Більшість білорусів проживала в східних областях України – 178,4 тис. осіб (максимальний показник за 1989 р.). В інших регіонах їх кількість тоді ж становила: в південних областях - 98,4 тис. осіб, центральних та північних - 82,1 тис. осіб, західних - 40,7 тис. осіб, північно-східних - 38,9 тис. осіб. Помітне переважання чисельності білорусів у східних областях стало результатом трудових міграцій, які більш вагомо впливали на географію розселення представників етносу, навіть ніж наявність контактних етнічних зон в Поліссі.

Молдовани заселяли територію України більш локально. За даними перепису 1989 року (коли їх загальна чисельність була максимальною) майже 71% з них були мешканцями Одеської області – 144,5 тис. осіб та

Чернівецької області – 84,5 тис. осіб (максимальним був показник 1979 року – 85 тис. осіб).

Винятковою локальністю розселення характеризуються кримські татари, що простежується вже з їх самоназви. З 2001 року представники етносу посіли п'яте місце в Україні за чисельністю своїх представників. Загальна їх кількість з 1989 року зросла у 5,3 рази і налічувала 248,2 тисячі осіб (у 1989 році - тільки 46,8 тис. осіб); питома вага представників цієї національності серед населення країни зросла з 0,1 до 0,5 відсотка. Таке інтенсивне збільшення популяції кримських татар стало наслідком їх повернення до України з місць депортації, яке розпочалося ще в середині 1980-х років і стало особливо масовим в кінці 1990-х років.

Компактно заселяли територію України і болгар, чисельність яких передусім внаслідок асиміляції постійно зменшувалася і становила: у 1979 році – 238,2 тис. осіб, у 1989 році - 233,8 тис. осіб. і, зрештою, у 2001 році – 204,5 тис. осіб. Більш сталими є райони компактного розселення болгар – це Одещина, де 1979 р. їх кількість сягала 170 тис. осіб, а також Запорізька область, в якій того ж року нараховувалося 37,1 тис. болгар.

Наступними за чисельністю представників - 156,6 тис. осіб в 2001 році - були угорці, найбільшою чисельність яких була у 1979 році - 164,4 тис. осіб. Загальна чисельність угорців почала зменшуватися вже у 1980-х роках. Пов'язане це з початком еміграційних зрушень на регіональному рівні, у даному випадку – в Закарпатті, де у різні переписні роки мешкало від 95,5% (1989 рік) до 98% (1959 рік) від сумарної кількості українських угорців.

Чисельність поляків в Україні також постійно зменшувалася: з 363,3 тис. осіб у 1959 році до 219,2 тис. осіб у 1989 році та 144,1 тис. осіб у 2001 році. В першу чергу на це впливала асиміляція, оскільки кількість міжетнічних шлюбів у представників етносу була найбільшою. Питома вага жінок серед поляків переважала відносно чисельність чоловіків за вказаний період на 8-10%, що, безумовно сприяло укладанню міжнаціональних шлюбів і стимулювало асиміляцію в наступних поколіннях. В 1990-і роки до зазначених причин додалися еміграційні зрушення, пов'язані з поверненням поляків до Польщі. Внаслідок дії всього комплексу чинників з 1959 по 2001 рік в основних областях розселення чисельність представників етносу зменшилася у 2-3 рази: на Житомирщині – з 103 тис. до 49 тис. осіб, на Хмельниччині – з 70,1 тис. до 23 тис. осіб, на Львівщині – з 59,1 тис. до 18,9 тис. осіб.

Щодо румун, то до початку 1990-х років показники народжуваності у цій національній групі майже невпинно зростали, що дозволило представникам етносу збільшити свою чисельність у 2001 році до 151 тис. осіб. Однак необхідно враховувати, що існують певні умовності щодо самовизначення себе румунами частини молдавського населення Чернівецької області.

Чисельність представників грецької діаспори, яка у 1970 році нараховувала в УРСР 106,9 тис. осіб, пізніше поступово зменшувалася і у 2001 році вже не перевищувала 91,5 тис. осіб. Сучасні греки компактно заселяють передусім південні райони Донецької області, де їх чисельність у 1970 році становила 94 тис. осіб, а в 2001 році – зменшилася до 78 тис. осіб. Скоріш за все причиною стали особливості демографічних процесів серед міського населення (представники етносу майже на 3/4 своєї чисельності були городянами).

За період з 1989 до 2001 року відбулось зменшення чисельності поволзьких татар (з 83,9 до 73,3 тис. осіб) та німців (з 37,9 до 33,3 тис. осіб), що було викликано їх еміграцією відповідно до Російської Федерації та Німеччини. Натомість спостерігалось зростання кількості вірмен (54,2 до 99,9 тис. осіб), азербайджанців (з 37 до 45,2 тис. осіб) та грузинів (з 23,5 до 34,2 тис. осіб), що стало продовженням процесу, започаткованого ще в середині 1980-х років. Абсолютна більшість представників цих етносів (від 80 до 90%) були мешканцями міст України і розселилися передусім в областях Східного та Північно-Східного регіонів, а також в Одеській області та АР Крим.

У порівнянні з 1989 роком фактично незмінною залишилася чисельність циган, яких у 2001 році нараховувалося 47,6 тис. осіб та гагаузів – 31,9 тис. осіб. Якщо цигани, незважаючи на більшу їх численність на півдні і заході, були розселені по всій території України (майже 70% з них - міські мешканці), то гагаузи залишалися насамперед жителями Одеської області (27,6 тис. осіб, 70 % яких – сільські жителі). Решта етносів навряд чи може відігравати помітну роль в етнодемографічних процесах не тільки у масштабах країни у цілому, але й на рівні окремих її регіонів.

Отже, докладний аналіз динаміки чисельності та особливостей розселення найбільших етносів України, здійснений на основі підсумкових даних загальних переписів населення, дозволяє сформулювати декілька важливих висновків. Територія країни століттями була рідним домом для представників багатьох етнічних груп, про що свідчить сучасна етнічна строкатість її населення. Однак титульний етнос – українці – протягом досліджуваного періоду були і залишаються абсолютно чисельно переважаючою етнічною групою на всій території країни, за винятком Криму.

Перше десятиліття незалежного державного розвитку України стало періодом не тільки абсолютного та відносного чисельного зростання представників титульного етносу, але й зміни етнонаціональних пріоритетів у суспільстві. Якщо з 1959 по 1989 рік провідну роль в асиміляційних процесах в УРСР відігравали етнічні росіяни, як найбільша етнічна група в СРСР та другий за чисельністю етнос республіки, то у 1990-х роках ситуація кардинально змінилася – представники інших етносів, якщо і змінювали етнічну самосвідомість, то відносили себе передусім до етнічних українців.

Зазначені процеси сприяли формуванню української етнічної нації. Наступним важливим кроком повинна стати поява нації політичної – процес, який обов'язково має відбутися в Україні за сучасних важких умов для незалежного державного розвитку, оскільки саме від цього залежить етнополітичне майбутнє країни.

¹ Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. Статистично- картографічне дослідження / Наулко В.І. - К.: Наукова думка, 1965. - 136 с.; Наулко В.І. Географічне розміщення народів в УРСР / Наулко В.І. - К.: Наукова думка, 1966. - 171с.; Наулко В.І. Развитие межэтнических связей на Украине: историко- этнографический очерк / Наулко В.І.- К.: Наукова думка, 1975.- 276 с.

¹ Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті: історіографічний нарис / Рафальський О.О. – К.: Полнос, 2000. – 447 с.

¹ Котигоренко В. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959-2001 рр. (за матеріалами переписів) / В. Котигоренко // Людина і політика. – 2003. – № 2. – С. 12-24; Малиновська О.А. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні / Малиновська О.А – К.: НІСД, 1997. – 69 с.; Субботіна І.В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині ХХ - на початку ХХІ ст. (за даними загальних переписів населення 1959-2001 рр.) : дис... канд. наук: 07.00.01 / Інга Володимирівна Субботіна. – Чернігів, 2008. – 242 с.; Хомра О. Роль міграції у формуванні сучасного етнічного складу населення Української РСР / Олександр Хомра // Вісник АН України. – 1992. – № 2. – С. 33-37; Чирков О. Внешняя миграция – главная причина наличия этнически неукраинского населения в современной Украине / Олег Чирков // Зеркало недели. – 2002. – 26 января.

¹ Баран В.К. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: 07.00.01 „Історія України” / В.К. Баран. – Львів, 1997. – 45 с.; Пронь Т.М. Міграційні та етнічні процеси на Півдні України за доби радянської державності (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 „Історія України”/ Т.М. Пронь. — Донецьк, 2005. — 20 с.; Скляр В.М. Зміни національного складу та мовної структури населення України за 1959-1989 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 / Володимир Миколайович Скляр. – К., 2001. – 181 с.

¹ Наступні статистичні дані розраховані автором за: Національний склад населення України та його мовні ознаки. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / за ред. О. Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н. С. Власенко, Л. М. Стельмах. – К. : Державний комітет статистики України, 2003. – С. 14-15; Національний склад населення України. – Частина 1 (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К. : Міністерство статистики України, 1991. – С. 4-8; Основні підсумки Всесоюзного перепису населення 1959 року по Українській РСР. Статистичний збірник. Додаток до статистичного бюлетеня №7 /56 / ЦСУ УРСР. - К. : Статвидав, 1961. – С.131-137; Численность, культурный уровень и социально-профессиональный состав населения отдельных национальностей Украинской ССР (по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года). – Часть 1. – К. : ЦСУ УССР, 1982 – С. 4-8.

¹ Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. – К.: Головна спеціалізована релакція літератури мовами національних меншин України, 1998. – С.10,22,26

¹ Ці та наступні статистичні дані розраховані автором за: Національний склад населення України та його мовні ознаки. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики України, 2003. – 245 с. – С. 126-152; Численность, культурный уровень и социально-профессиональный состав населения отдельных

національностей по областям Украинской ССР (по данным переписи населения 1979 года). - Часть 2. – К.: Государственный комитет СССР по статистике, 1982. – С. 4-17.

¹ Див. додатково про це: Воронко О.Г. Вплив оргнаборів робочої сили на етнодемографічні процеси в регіонах УРСР у 1950-80-х рр. // Література та культура Полісся. – Вип. 58: Проблеми філології, історії та культури ХХ століття у сучасних дослідженнях. – Ніжин: Вид-во Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя, 2010. - С.239-251.

¹ Хомра О.У. Міграція на Україні. Етнодемографічний аспект // Вісник НАН України. - 1992. - № 2. - С.35.